

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Територіальні сполучення взаємодіючих компонентів ландшафтної сфери утворюють у регіоні, що розглядається, складну мозаїчну систему ландшафтних комплексів. Їх сучасна структура здебільшого є наслідком взаємодії природних процесів і господарської діяльності людини. Природні процеси формування ландшафтів на території Запорізької області мали ритмічний та спрямований характер, обумовлений коливанням кліматичних умов і особливостями тектонічного режиму Українського кристалічного щита і Причорноморської западини, а також зміною рівня Азово-Чорноморського басейну. Палеогеографічні реконструкції природних ландшафтів на основі використання палеопедологічних, палінологічних матеріалів [10;11] та інші джерела свідчать про неодноразове чергування в плейстоцені на території Північного Приазов'я лісових, лісостепових і степових ландшафтів. Внаслідок збільшення континентальності кліматичних умов процес розвитку ландшафтів у пізньому плейстоцені (пізньовалдайська епоха) проходив в напрямку остепнення території. Це призвело, близько 16 тис. років тому, до формування в Приазов'ї степового типу ландшафту [3].

Наступні зміни в розвитку ландшафтів неможливо зрозуміти, не враховуючи нового джерела їх розвитку – антропогенного, масштаби впливу якого на ландшафтні комплекси зростали відповідно з розвитком виробничих сил.

Сучасна територіальна диференціація ландшафтних комплексів Запорізької області, як регіону давнього господарського освоєння, обумовлена просторово-часовою еволюцією різноманітних типів природокористування. На різних етапах розвитку суспільного виробництва використання природно-ресурсного потенціалу включало різноманітні елементи кочової, напівкочової та осілої форм господарського освоєння природних ресурсів. Однотипний антропогенний вплив на природний ландшафт призводив до інтеграції та зниження контрастності ландшафтних комплексів на типологічному рівні й спрощення структури антропогенних ландшафтів, особливо розораних польових.

Збільшення продуктивності польових ландшафтів призводило до втрати їх стабільності через відчуження біомаси, зменшення кількісного і якісного різноманіття. Різноманітне використання ландшафтів, навпаки, призводило до посилення їх диференціації.

На привласнювальному етапі розвитку господарства (верхній палеоліт-мезоліт) вплив людини на ландшафт мав оборотний характер. Він не виходив за межі природних сукцесій і не супроводжувався докорінними змінами його структури. Людина на цьому етапі виступає як біологічний фактор розвитку ландшафтів, і її зв'язок із природою мав трофічний характер.

У зв'язку з недостатністю вивчення території оцінити роль антропогенного фактору в розвитку ландшафтів Запорізької області на етапі привласнювального природокористування важко. Проте факт появи антропогенного джерела розвитку ландшафтів підтверджується наявністю в культурних шарах стоянок пилку рослин, стійких до витоптування, неоднорідністю і значними порушеннями ґрунтового профілю тощо.

Антропогенні ландшафти на даному етапі природокористування представлені палеоселитебними комплексами. При цьому слід враховувати, що вплив людини на ландшафт мав локальний характер у зв'язку з незначною кількістю населення.

Перехід до виробляючих галузей господарства (неоліт) значно посилив антропогенну трансформацію ландшафтів. Вивчення процесу заселення і господарського освоєння Приазов'я [2] свідчить про те, що процес та інтенсивність трансформації природних ландшафтних комплексів характеризується просторово-часовою неоднорідністю. Він охоплює спочатку долинно-річкові, а потім вододільні типи місцевостей. Збільшення різноманітності і посилення інтенсивності функціонального зв'язку в різних системах природокористування призвело до виникнення селитебних, пасовищно-дигресійних, польових (ораних), кар'єрно-відвальних та інших антропогенних ландшафтів і модифікацій.

Найбільш суттєві антропогенні зміни ландшафтів виникають в останні два сторіччя у зв'язку з інтенсивним заселенням і господарським освоєнням приазовських степів.

Враховуючи ступінь і характер антропогенного впливу, сучасні ландшафтні комплекси на території Запорізької області можна поділити на три генетичні групи (категорії): природні, природно-антропогенні та антропогенні. Перша група – природні ландшафти. Це комплекси слабозмінені діяльністю людини, які зберегли свою ландшафтну структуру: остепнені схили річкових долин та балок, заплавні стариці, денудаційні останці та ін. Багато з них мають охоронний статус. Наприклад, балка Балчанська (Волинський район) є пам'ятником природи державного значення.

До другої категорії відносяться природничо-антропогенні ландшафти. Це комплекси, що є супутником діяльності людини. Вони виникають внаслідок активізації людиною природних процесів (водної ерозії, засолення, зсувоутворення та ін.). Основною особливістю їх існування є природні аналоги [7, 8], з якими вони мають морфологічну схожість і відрізняються тільки генезисом. На території Запорізької області до цієї категорії ландшафтів відносяться яри, зсуви, вторинні солончаки, озера на місці вироблених кар'єрів (наприклад, озеро на дні виробленого Елісеєвського пегматового кар'єру) та ін.

До третьої генетичної категорії відносяться антропогенні ландшафтні комплекси. Це ландшафтні комплекси, в яких радикальним змінам підлягають будь-які природні компоненти, що призводить до докорінної перебудови всього комплексу в цілому [5, 4]. Таким чином, антропогенний ландшафт – це природна система, яка змінила свої основні параметри під впливом діяльності людини. Антропогенні ландшафти функціонують у відповідності з природними закономірностями. Часто їх важко відрізнити візуально від природних. Критерієм сталості, найважливішого атрибута ландшафтного комплексу є його здатність постійно або довгий час підтримувати на необхідному для людини рівні природно-ресурсний потенціал, що досягається постійним впливом людини на ландшафт. Таким чином структура і динаміка антропогенного ландшафту регулюється людиною. Якщо вплив припиняється, то в процесі подальшого розвитку ландшафту формується комплекс, близький до вихідного. Але найчастіше антропогенні зміни мають незворотний характер. Антропогенні ландшафти Запорізької області, як і природні, відрізняються великою різноманітністю: степові кургани (могили), кар'єри, ставки, водосховища, штучні

лісові масиви та ін.

Існують різноманітні класифікації антропогенних ландшафтів: за походженням (техногенні, розорані, рекреаційні та ін.), ступенем господарської цінності (культурні та акультурні) тощо. Найважливішою є класифікація антропогенних ландшафтів за їх змістом. Вона враховує тип використання і спрямованість антропогенної зміни ландшафтів. Виходячи з цього, антропогенні ландшафти Запорізької області можна поділити на 8 груп, які відрізняються за типом господарської діяльності людини.

Сільськогосподарські ландшафти - це найбільш розповсюджена група антропогенних ландшафтів [5] на території Запорізької області. Вони виникли на місці біднорізотравно-типчаково-ковильних і ковильно-типчакових степів і охоплюють більше ніж 80% її території. Необхідною умовою їх функціонування є взаємодія природних ландшафтів із сільськогосподарським виробництвом, основним завданням якого є виробництво сільськогосподарської продукції. Це короточасні антропогенні комплекси, які регулюються. Структура та динаміка сільськогосподарських ландшафтів визначається постійною взаємодією антропогенного фактору. Уявити припинення впливу суспільства на сільськогосподарчі ландшафти в найближчий час практично неможливо. Крім цього, сучасні навантаження, які мають сільськогосподарські ландшафти, ведуть до незворотних структурно-функціональних змін вихідних природних комплексів та втрати їх природного потенціалу. У зв'язку з тривалою експлуатацією, ґрунти сільськогосподарських ландшафтів помітно відрізняються від ґрунтів цілинних ділянок. Структура, водно-повітряні та інші властивості ораних ґрунтів значно погіршились, зменшилась потужність гумусового горизонту і вміст гумусу, збільшилась еродованість ґрунтового профілю. Найбільш широко в регіоні, що розглядається, подані польові типи ландшафту, а також садовий і пасовищно-дигресійний.

Крім власне сільськогосподарських ландшафтів, які є компонентною системою, розрізняють сільськогосподарські ландшафтно-інженерні системи [6]. Це складна блокова система. Один із блоків цієї системи є сільськогосподарський ландшафт (компонентна система), другий – активна інженерна споруда.

До сільськогосподарських ландшафтно-інженерних систем відносяться зрошувальні лани і сади із зрошувальними каналами і дощовими установками.

У зв'язку з розвитком зрошення роль ландшафтно-інженерних систем у структурі сільськогосподарських ландшафтів постійно зростає.

Промислові антропогенні ландшафти (ПАЛ). Серед них особливо виділяються гірничопромислові. Антропогенні комплекси цієї групи утворюються в результаті розробки численних родовищ граніту, вапняків та інших корисних копалин. Вони займають незначну площу, але розповсюджені скрізь. Найбільш характерні ландшафтні комплекси цієї групи – кар'єрні та відвальні комплекси. Вони виникають внаслідок взаємодії гірничодобувної та гірничопереробної техніки з природним середовищем. Їх функціонування здійснюється за рахунок використання природної та антропогенної енергії, яка визначається технологією гірських робіт. Структура кар'єрно-відвальних комплексів визначається засобом (технологією) розробки родовищ; фізико-хімічними властивостями розкривних порід і сировини, що добувається; природними особливостями вихідних ландшафтів. До групи ПАЛ відносяться польові, розорані та лісові рекультивовані ландшафти на місці вироблених кар'єрів та відвалів.

Селитебні ландшафти – найбільш давні антропогенні ландшафти. Ще до виникнення землеробства та тваринництва людина постійно змінювала місце свого проживання, про що можна дізнатися з наявності так званого культурного шару. До селитебних ландшафтів відносяться антропогенні комплекси населених пунктів з їх будівлями, вулицями, дорогами, садами та парками. За ступенем перетворення природного середовища вони поділяються на 2 типи: сільські та міські ландшафти [5]. Так, в містах повністю знищені природно-степова рослинність та тварини, а типові зональні ґрунти перетворені або порушені. Садово-паркова рослинність за своїм складом різко відрізняється від рослинності степової зони. Специфічні особливості має клімат міст. Середня температура повітря на 1-2⁰ вище оточуючого простору. Часто спостерігаються мрячні тумани тощо.

Водні антропогенні ландшафти – це штучні водоймища (ставки, водосховища та канали) відповідно балкового та річкового типу. Сумарна площа їх водного дзеркала складає 8,09 тис. га, а загальний обсяг перевищує 159,4 млн. км³. На території області нараховується близько 850 ставків, які розташовані переважно у верхів'ях балок. Значно рідше зустрічаються на вододілах (ставки-копані в штучних виїмках). Ставки мають площу 5,77 га і містять 88,9 млн.м³ води. За даними Державного водного кадастру [12], в Запорізькій області експлуатується 26 малих водосховищ з площею водяного дзеркала 2,3 тис.га і обсягом водної маси, яка перевищує 70 млн.м³, та 2 великих (Каховське та Дніпровське). Вплив штучних водоймищ на природне середовище здійснюється на топологічному рівні. Цей вплив виявляється не тільки в зміні річного та сезонного стоку, але й в порушенні тепло- та вологообміну, зміні мікроклімату, затопленні і заболочуванні території внаслідок підвищення рівня ґрунтовних вод, активізації процесів в береговій зоні (абразія, зсувоутворення).

Лісові антропогенні ландшафти – це штучні лісові масиви (Старобердянський, Алтагирський, Куйбишевський та ін.) і полезахисні смуги. Вони займають площу більше 100 тис.га, із них більше половини – саме полезахисні смуги. Лісові ландшафтні комплекси зазнають із боку людини різнобічних впливів, зокрема, витоуптування рослинності, погіршення структури та ущільнення ґрунтів. Ці та інші зміни погіршують повноту лісонасаджень, зумовлюють необхідність визначення оптимальних і критичних навантажень із метою попередження перевищення потенційної стійкості ландшафту.

Белігеративні (військово-фортифікаційні) ландшафти чітко визначені в структурі сучасних ландшафтів і подані оборонними валами та ровами, сторожовими курганами, воронками вибуху, траншеями, окопами. На фоні оточуючих ландшафтів ці комплекси характеризуються порушеною літогенною основою (формується антропогенний мікрорельєф тощо), зміною процесу природного стоку атмосферних і талих вод, більш розвинутим степовим травостоем та іншими змінами. Так, на земляних валах і напівзасипаних ровах Захар'ївської фортеці (останки укріплень XXVIII ст.), яка займає площу 5 га, сформувалась ділянка різнотравно-типчакowo-ковильного степу. Його флора за даними В.Ф.Портянко і В.В.Попівшай [9], нараховує від 250 до 300 видів рослин.

Лінійно-дорожні ландшафти – це земляні дорожні насипи, кювети, кар'єрні виїмки. Їх часто супроводять ерозійні борозни і вибої. Площа відведена під дороги досить велика, а саме: для автодоріг на 1 км довжини вона становить разом із відчуженням від 2,1 до 6,4 га [8]. Експлуатаційна довжина автодоріг з

твердим покриттям в Запорізькій області нараховує більше 6,4 тис. км, а протяжність залізниці складає біля тисячі кілометрів. Великі площі сільськогосподарських земель зайняті ґрунтовими дорогами, ширина проїжджої частини яких близько 10 м. На польових ґрунтових дорогах має місце інтенсивна транспортна денудація. Камінні покриття насипів, залізничне полотно, мости відносяться до ландшафтно-техногенних комплексів [6], які являють собою систему взаємодіючих природних ландшафтів із техногенним покривом.

Рекреаційні ландшафти – це територіальні природно-антропогенні системи, які формуються з метою організації рекреаційної діяльності і під її впливом [1], тобто це антропогенні ландшафти, які використовуються та змінюються в процесі організації відпочинку населення. Найбільш розвинуті рекреаційні ландшафти на узбережжі Азовського моря та Молочного лиману, в береговій зоні Каховського водосховища, Дніпра та інших річок, лісопаркових зонах міст.

Антропогенні ландшафтні комплекси утворюють на території Запорізької області просторові сполучення різнопланового ієрархічного рівня. Враховуючи їх недостатню вивченість, найважливішим завданням дослідження антропогенних ландшафтів є їх систематизація на локальному та регіональному рівнях і складання якісних характеристик.

1. Географічна енциклопедія України. Т.2. – К.: УРЕ, 1990. - 256с.
2. Глущенко Ю.И., Крылов Н.В. Историко-географические аспекты трансформации природы в степной зоне левобережной Украины/ Территориальные социально-экономические системы Донецко-Приднепровского экономического района. – Л.: Изд-во ГО СССР, 1987 - С.63-66.
3. Добродеев О.П. Ритмы почвообразования на территории Приазовья в плейстоцене /Вопросы географии. Сб.79. - 1970. - С.182-206.
4. Куракова Л.И.. Антропогенные ландшафты. -М.: Изд-во МГУ, 1976. -216с.
5. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. М.: Мысль, 1973.-224с.
6. Мильков Ф.Н. Сельскохозяйственные ландшафты, их специфика и классификация /Вопросы географии №124.- 1984. - С.24-34.
7. Мильков Ф.Н. Естественнo-антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения. -Воронеж: Изд-во ВГУ, 1988. – С.4-13.
8. Орнатский Н.П. Автомобильные дороги и охрана природы. –М.:Транспорт, 1986. - 196 с.
9. Портянко В.Ф., Попившая В.В. Природы доброе лицо: Краеведческие очерки.- Днепропетровск: Промінь, 1986.- 72с.
10. Разрез новейших отложений Северо-Восточного Приазовья. –М.: Изд-во МГУ, 1976. - 159с.
11. Сиренко Н.А., Турло С.И. Развитие почв и растительности Украины в плейстоцене и плиоцене. – К.:Наукова думка,1986.-187с.
12. Справочник по водным ресурсам. – Киев.: Урожай, 1987. – 302с.